

Kovács Éva

A 800 éves Tihanyi összeírás helynévi szórványainak névrendszertani tanulságairól*

1. A 20. század középső harmadában egyes különösen fontos nyelvemlékeink szórványanyagának tüzetes, részletező vizsgálata már megtörtént. A veszprémi apácakolostor alapítólevelének szórványait PAIS DEZSŐ (1939), a zabori apátság 1111. és 1113. évi oklevelét pedig KNEI ZSA ISTVÁN vizsgálta (1949). BÁRCZI GÉZA a tihanyi apátság alapítólevele szórványainak nyelvtörténeti tanulságait foglalta össze nagy részletességgel és alaposan (1951). SZABÓ DÉNES a dömösi prépostság adománylevelének helyesírásával, később hely- és vízrajzával foglalkozott (1937, 1954). E feldolgozások a nyelvi elemekhez általánosan magyar nyelvtörténeti szempontok szerint közelítettek. Később HOFFMANN ISTVÁN több munkájában (2008, 2010) is hangsúlyozta azonban az általános névtani, névelméleti megalapozottságú névrendszertani-tipológiai szemléletű közelítésmód fontosságát és szükségességét. Ő maga az 1055. évi Tihanyi alapítólevelél szórványainak ilyen szempontú elemzését már sikeresen elvégezte. E nyelvtörténeti szempont nemcsak a névfejtést segítheti, azaz az egyes szórványok nyelvi eredetének és történetének a magyarázatát pontosíthatja, hanem a forrás egészére is alkalmazható, ezáltal újabb ismereteket szerezhethetünk magáról az oklevélről is. Én magam is hasonló feladatra vállalkozom az alábbiakban, amikor az 1211. évi Tihanyi összeírás helynévi szórványait próbálom hasonló módszerek figyelembevételével vizsgálat alá vonni.

2. A névrendszertani vizsgálat első lépéseiként HOFFMANNhoz hasonlóan a szórványok elkülönítését, majd lokalizálását végeztem el. Ehhez szükség van a szöveg szegmentálására, hiszen a helyet jelentő magyar nyelvű elemeket egyrészt a latin szövegtől, másrészt pedig egymástól kell elkülönítenünk, amely nem mindig egyszerű feladat. HOFFMANN ISTVÁN megítélése szerint „Amikor tehát helyet jelölő (közszói vagy tulajdonnévi értékű) magyar nyelvű szórványokról beszélünk, akkor leegyszerűsítve azokról a vulgáris nyelveken megjelenő ele-

* A publikáció elkészítését a TÁMOP 4.2.1./B-09/1/KONV-2010-0007 számú projekt támogatta. A projekt az Új Magyarország Fejlesztési Terven keresztül az Európai Unió támogatásával, az Európai Regionális Fejlesztési Alap és az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósult meg.

mekről szólunk, amelyek többnyire közvetlenül vagy ritkábban valamely latin forma mögött meghúzódva jelennek meg a források szövegében.” (2008: 11).

A birtokösszeírásban található 195 szórvány-előfordulás 140–142 különböző hely megjelölésére szolgál. A szórványok között ugyanis több olyan is van, amely azonos helyre vonatkozik: ilyen például a Balaton nyolc, Gamás hat és a Duna folyó négy alkalommal történő említése. Háromszor szerepel Bikács, a Tisza folyó, a Kolon tó, a Morotva tó, Fadd és Türk neve, kétszer pedig például Aszófő, Besenyő, Csósz, Dörgicse, Szántó, Tihany, Kolon és Morotva település neve. Ebben az oklevélben is feltűnnek az oklevelezési gyakorlatban többnyire latinizáló formában használatos vármegyék és egyes, nagyobb jelentőségű települések nevei, például Bács *Bachiensibus* ~ *Bahachiensibus* ~ *Bachiensem*, Bihar *Bychoriensem*, Csanád *Cenadiensibus* ~ *Cenadiensis* ~ *Chenadiensem*, Eger *Agriensem*, Esztergom *Strigoniensi*, Kalocsa *Colocensi*, Pécs *Quinqueecclesiensem*, Pozsony *Posoniensem*, Vác *Waciensem*, Veszprém *Vesprimiensis* ~ *Vesprimiensem* stb. formában szerepel.

A vizsgált oklevélben szép számmal találunk olyan azonos denotátumra utaló helyneveket is, amelyek többféle lejegyzéssel fordulnak elő. Különösen gyakori, hogy a nevek eltérő alakban szerepelnek a hitelesített példányban és a fogalmazványban, pl. Arács település neve a hitelesített példányban *Aarach*, míg a fogalmazványban *Araci* formában jelenik meg. „A Tihanyi összeírás nyelvészeti vizsgálatáról” című tanulmányomban (2009) korábban már utaltam arra, hogy ERDÉLYI LÁSZLÓ kimutatta: a két példány közül csaknem mindig a fogalmazvány adja a helyes szöveget, azaz a hiba többnyire a hitelesített példányban van.

Az 1211. évi Tihanyi összeírásban az alábbi, helyet jelölő szórványokat látom elkülöníthetőnek. Az oklevél szövegét ERDÉLYI LÁSZLÓ szövegkiadása alapján (PRT. 10: 502–17) idézem. A különböző denotátumra utaló helyneveket külön sorszámmal jelöltem. Az általam feltüntetett sorrend a szórványok hitelesített oklevélbeli megjelenését követi. Egy sorban, egy sorszám alatt szerepelnek az azonos helyre vonatkozó elemek: az oklevél eredeti példányában lévő betűhív adat(ok) mögött zárójelben tüntettem fel a fogalmazványban előforduló szórványokat. Az oklevél egyes példányaiban szereplő eltérő betűhív formákat ~ jellel különítettem el egymástól. A nevek mellett — ha van ilyen — közlöm a hely fajtáját jelölő latin földrajzi köznevet is.

1. <i>Thichon</i> ~ <i>Tychon</i> , mons, locus	7. <i>Cuest</i> , villa
2. <i>Bolotin</i> ~ <i>Balatin</i> ~ <i>Bolotun</i> ~
<i>Bolotyn</i> (<i>Bolotin</i> ~ <i>Bolatin</i>), lacus	8. <i>Cuest</i> 'monticulum in predio Colon'
3. <i>Petra</i> , locus	9. <i>Cuest</i> 'alium montem in predio Colon'
4. <i>Eurmenes</i> , villa	10. <i>Ozoufeu</i> (<i>Ozoufeuh</i>), villa
5. <i>Udori</i> , villa	11. <i>Poposca</i> ~ <i>Popsosca</i> (<i>Popsoca</i>), villa
6. <i>Pechel</i> , villa	12. <i>Kecu</i> , villa
	13. <i>Aarach</i> (<i>Araci</i>), villa

14. <i>Fured</i> , villa	51. <i>Harrangud</i> , stagnum
15. <i>Derecchey</i> ~ <i>Dercuche</i> (<i>Drekechey</i>
~ <i>Derkeychey</i>), villa	52. <i>Harrangudfoca</i> , locus
16. <i>Zeuleus</i> 'ultra Bocon', villa	53. <i>Tvrpa</i> , villa
17. <i>Zeuleus</i> ~ <i>Zeuleus</i> 'iuxta Balatin', villa	54. <i>Foc</i> 'in predio Mortua'
18. <i>Zeuleus</i> ~ <i>Zeuleus</i> , villa	55. <i>Foc</i> 'Bolotyn de quo egreditur
fluvius'
19. <i>Vazil</i> , villa	56. <i>Cucen Hereh</i>
20. <i>Belen</i> , villa	57. <i>Taluius</i> , locus
21. <i>Belen</i> (<i>Belenh</i>) 'altera vero villa'	58. <i>Ludos Here</i> , locus
22. <i>Bocon</i>	59. <i>Cenadiensibus</i> ~ <i>Cenadiensi</i> ~
<i>Chenadiensem</i>
23. <i>Pilip</i> , villa	60. <i>Bogar</i> (<i>Bocar</i>), villa
24. <i>Cheuz</i> ~ <i>Cheuz</i> (<i>Cheuz</i>), villa	61. <i>Hoyoholmu</i> (<i>Hoyouholmu</i>)
25. <i>Colon</i> , predium	62. <i>Aroczeg</i>
26. <i>Colon</i> ~ <i>Colun</i> , stagnum	63. <i>Feket-hereh</i> , stagnum
27. <i>Bigachiensibus</i> ~ <i>Bychachi</i> ~
(<i>Bicaci</i> ~ <i>Biccaci</i>)	64. <i>Kereczeg</i> , locus
28. <i>Balanus</i> 'in predio Colon'	65. (alium) <i>Kereczeg</i>
29. <i>Balanus</i> 'villa in provincia Cena-
diensi'	66. <i>Bechey</i>
30. <i>Gonaches</i> ~ <i>Choache</i> (<i>Couaches</i> ~
<i>Cohache</i>), mons	67. <i>Gueldeguh</i> (<i>Sebus Gueldegueh</i>),
locus
31. <i>Apatfeereh</i> (<i>Apatfeereh</i>), collis	68. <i>Ticiam</i> ~ <i>Ticie</i>
32. <i>Ferteu</i>	69. <i>Bureuohul</i> , locus
33. (aliud) <i>Ferteu</i>	70. <i>Beseneu</i> , villa
34. <i>Ruozlicou</i> (<i>Rouozlicou</i>)	71. <i>Tulgusfoca</i> ~ <i>Tulusfocca</i> (<i>Tulusfoca</i>),
aqua
35. <i>Zouafeereh</i> , monticulus	72. <i>Hagymas</i> (<i>Hagimas</i>), stagnum
36. <i>Herbon</i> , villa	73. <i>Cutus</i>
37. <i>Feneues</i>	74. <i>Furizuelgi</i>
38. <i>Varfeereh</i> , mons	75. <i>Saca</i> , villa
39. <i>Bab</i> , sabulum	76. <i>Batay</i>
40. <i>Homuholm</i>	77. <i>Posuntoua</i> (<i>Posontaua</i>)
41. <i>Michola</i> , villa	78. <i>Popi</i> , villa
42. <i>Rodussa</i> , villa	79. <i>Opus</i> , villa
43. <i>Felduar</i> ~ <i>Feldvarj</i> (<i>Felduara</i>)	80. <i>Hindofa</i>
44. <i>Albensibus</i> ~ <i>Albensis</i> ~ <i>Albam</i>	81. <i>Hagmastuh</i> (<i>Hagimastuh</i>), colliculum
45. <i>Lodorf</i> , terra	82. <i>Fuentuhout</i>
46. <i>Zacadat</i> , locus	83. <i>Voios</i> , stagnum
47. <i>Hueseos</i> (<i>Hvseos</i>), stagnum	84. <i>Cebeth</i> , pons
48. <i>Hugoron</i> , villa	85. <i>Bachiensibus</i> ~ <i>Bahachiensibus</i> ~
<i>Bachiensem</i>
49. <i>Mortua</i> , predium	86. <i>Danubium</i> ~ <i>Danubio</i>
50. <i>Mortua</i> , stagnum	

87. <i>Veyrmur thouua (Veyrmur taua)</i> ,
stagnum	115. <i>Zaarhegy (Zaharegi)</i> , mons
88. <i>Euren</i> , stagnum	116. <i>Theluky (Tehluki)</i> , villa
89. <i>Budruc (Bodrug)</i> , stagnum	117. <i>Zamthou ~ Samthou (Zamtou ~
Santo)</i> , villa
90. <i>Fotud</i> , villa	118. <i>Thurkh ~ Turch (Turk ~ Turc)</i> , villa
91. <i>Secues (Segues)</i> , stagnum	119. <i>Horozcueh</i>
92. <i>Guergen ~ G(uergen)</i> , fluvius	120. <i>Lusta ~ Lustah, predium</i> , villa
93. <i>Talana ~ Tollona</i> , castrum	121. <i>Somard (Zamad)</i> , terra
94. <i>Zolocostueh</i> , locus	122. <i>Somardy (Somardi ~ Somard)</i> ,
stagnum, piscina
95. <i>Banriuuueh</i> , locus	123. <i>Ituuh</i> , locus
96. <i>Beseneytu (Beseneui-tu)</i>	124. <i>Choczorma (Cogzorma)</i> , locus
97. <i>Wuolcanfaya (Wolcanfaya)</i>	125. <i>Queurus (Keurus)</i> , rivulus
98. <i>Hodut`</i> via in villa Fotud`	126. <i>Keurustuuh</i> , locus
99. <i>Hodvth ~ Hoduth (Hodut)`</i> (magna)
via in villa Gamas, in villa Samthou`	127. <i>Fogoud</i> , insula
100. <i>Edenen</i> , pons	128. <i>Vesprimiensis ~ Vesprimiensem</i>
101. <i>Zegge</i> , locus	129. <i>Strigoniensi</i>
102. <i>Zegthelegu (Zegtehlegu)</i>	130. <i>Colocensi</i>
103. <i>Mortus</i>	131. <i>Quinqueecclesiensem</i>
104. <i>Fedeh</i> , villa	132. <i>Waciensem</i>
105. <i>Simigiensis</i> , castrum	133. <i>Agriensem</i>
106. <i>Jouta</i>	134. <i>Varadiensem</i>
107. <i>Sagh</i> , villa	135. <i>Transsiluanam</i>
108. <i>Igol</i> , villa	136. <i>Zagrabiensem</i>
109. <i>Fuzegy</i> , villa	137. <i>Geuriensem</i>
110. <i>Supoc</i> , villa	138. <i>Musuniensi</i>
111. <i>Boclar</i> , villa	139. <i>Budrigensem</i>
112. <i>Gamas ~ Gomas (Gamas)</i> , villa	140. <i>Bychoriensem</i>
113. <i>Dob</i> , villa	141. <i>Kyeiensem</i>
114. <i>Bethcu (Betcu)</i> , silva	142. <i>Posoniensem</i>

3. Az összeírás helynevei által jelölt helyek a Kárpát-medencében nem teljesen szétszórtan találhatók, hanem néhány nagyobb és több kisebb birtoktestben helyezkednek el.¹ Az apátságnak adományozott birtokok közül legelőször azokat említi az oklevél, amelyek a Balaton körül fekszenek. Az északi oldalon van említve *Tihany* szigete és települése, valamint a talán szintén lakott helyet jelölő *Petra*. Majd az ugyancsak zalai parton fekvő további birtokok sorakoznak: a mai *Örvényes*, *Udvári*, *Pécsely*, *Kövesd*, *Aszófő*, *Papsoka*, *Kék*, *Arács*, *Füred*, pótlólag ismét *Aszófő*, majd a mai *Dörgicse*, *Szőlős*, *Vászoly*, pótlólag megint *Dörgicse*. Aztán Zalából áttér a birtokok közül a legszélső fekvésű északnyugatiakra,

¹ Elhelyezkedésüket a térképmelléklet mutatja.

Veszprém megyébe, a két *Belen* falura s a Bakonyon túli *Szőlős*-re. S mielőtt e vidéket elhagyná, pótolja azt, amit Zalából kifelejtett: *Fülöp*-öt és a Balaton-parti *Szőlős*-t. A felsorolás a Somló hegy környékén lévő *Csősz*-szel folytatódik, és átmegy a Duna–Tisza közére (*Kolon* birtok leírása), a Tisza partjára (*Morotva* birtok és a Csanád megyei *Bálványos*), majd visszafordul Bodrog megyébe (*Besenyő* birtok), Tolnába (*Fadd*, *Martos*) és végül Somogy megyébe (a Gyótán túli *Ság* falu, *Igal*, *Füzegy*, *Csopak*, *Gamás*, *Teleki*, *Szántó*, *Türk*). A birtokösszeírás szórványanyaga tehát elsősorban a fent említett térségeknek (a Balaton zalai és somogyi partvidéke, valamint a Duna és Tisza melléke) nyelvi jellemzésére alkalmas. A mellékelt térképen bemutatom a Tihanyi összeírás helyet jelölő szórványainak általam leginkább lehetségesnek vélt lokalizációját.

Fontosnak tartom azt is megjegyezni, hogy a Tihanyi összeírás által említett 140–142 különböző helynévből 22-nek az elnevezése megtalálható az 1055. évi Tihanyi alapítólevélben is: *Aszó feje*, *Báb*, *Balaton*, *Bálvány(os)*, *Fadd*, *Fertő*, *Fok*, *Füzegy*, *Gamás*, *Hadút*, *Kok szarmja*, *Kolon*, *Kőrös*, *Kövesd*, *Martos*, *Petra*, *Ravaszlyuk*, *Somogy*, *Szakadat*, *Tihany*, *Tolna*, *Türk*. E nevek betűhív adatai nagyon hasonlóak vagy teljesen megegyeznek a két oklevélben, például: a Tihanyi alapítólevélbeli *balatin* ~ *bolatin* és az összeírásbeli *Bolotin* ~ *Balatin* ~ *Bolotun* ~ *Bolotyn*; *tichon* és *Thichon* ~ *Tychon*; *fotudi* és *Fotud*; az alapítólevélbeli *babu humca* viszont az összeírásban *ad sabulum Bab*-ként szerepel.

4. A helynevek rendszertani elemzése során két nagyobb, hagyományosan régóta elkülönített névfajtával, a természeti és a műveltségi nevek kategóriájával dolgoztam. E csoportokat aszerint választottam szét, hogy az ember tevékenységétől függetlenül is létező helyről van-e szó, vagy olyanról, amelyet az ember alakító munkája hozott létre.

E vizsgálat során az etimológiailag megfejthetetlen vagy legalábbis egyelőre bizonytalanul magyarázható neveket nem vettem figyelembe, melyek viszonylag nagy számban vannak jelen az oklevélben: a két *Belen*, *Bethcu*, *Boglar*, *Cebeth*, *Derecchey* ~ *Drekechey*, *Dob*, *Fedeh*, *Fugoud*, *Gueldeguh*, *Hindofa*, *Hueseos* ~ *Hvseos*, *Igal*, *Couaches* ~ *Choache*, *Sagh*, *Secues* ~ *Segues*, *Zegge*, *Taluius*, *Tvrpa*. A többnyire az összeírás utolsó bekezdésében előforduló, latinizáló formában szereplő helyneveket (összesen 20 nevet) sem vontam be az elemzésbe, ezek ugyanis nem a birtokleírásokban szerepelnek, hanem az oklevelet aláíró egyházi és világi méltóságok nevei mellett állnak, s mint ilyenek, az oklevélírás sajátos formáiként tarthatók számon. A *Duna* és a *Tisza* folyóneveknek szintén a latin megfelelőit találhatjuk általában az oklevelekben (vö. HOFFMANN 2004: 17, 24–5), és ilyen alakban (*Danubium* ~ *Danubio*, *Ticiam* ~ *Ticie*) szerepelnek az 1211. évi összeírásban is. Ezek alapján összesen 102 nevet vontam be a névrendszertani vizsgálatokba.

A Tihanyi összeírásban a hely jellege, fajtája sok esetben megállapítható a nevek mellett szereplő latin fajtajelölő szó segítségével. A település mellett leg-

többször ott áll az ilyen funkcióra utaló *villa* közszó, a mikronevek esetében azonban a fajtajelölés gyakran hiányzik, vagy csupán az általános jelentésű *locus* földrajzi köznévvvel szerepel mellettük.

Ebben az oklevélben a természeti és a műveltségi nevek aránya majdnem azonos: az összes figyelembe vett név 51%-a természeti név, 49%-a pedig a műveltségi nevekhez sorolható. Ez az arány a Tihanyi alapítólevélben sem mutat nagy különbséget, abban a nevek többsége (mintegy 60%) a természeti nevekhez, 40%-a pedig a másik nagy névkategóriához tartozik (vö. HOFFMANN 2008: 21). Ezek az arányok önmagukban persze nem sokat mondanak, hiszen például az oklevél szövegezésének célja és jellege nagyban meghatározza azt is, hogy a települések, illetve a birtokok felsorolás szerűen vagy részletesebb határleírással szerepelnek-e benne.

4.1. A műveltségi nevek között (50 szórvány) a településnevek képviselik a legnagyobb csoportot. A 45 településnév a kétrészes *Papsoka* (*Poposca* ~ *Poposca* ~ *Popsosca*) kivételével egyrészes helynév.

A Tihanyi alapítólevélhez hasonlóan (vö. HOFFMANN 2008: 22) az 1211. évi összeírásban is a településnevek nagy része (23 név) pusztaszemélynévből jött létre. Az alapjául szolgáló személynév lehet német (*Pechel*, esetleg *Vazil*), szláv (*Aarach* ~ *Araci*), a latin eredetű névkincshez tartozó (*Pilip*, *Mortus*, *Petra*) vagy magyar eredetű (*Opus*, *Bychachi* ~ *Bicaci* ~ *Bychachi* ~ *Biccaci*, *Lusta* ~ *Lustah*, *Saca*). *Fotud* település neve talán magyar eredetű személynévből keletkezhetett, míg *Thelena*-t esetleg ismeretlen eredetű személynévből alakult településnévnek tekinthetjük (vö. HOFFMANN 2010: 208). A *Thichon* ~ *Tychon* helynév szláv személynévből való eredeztetése mellett (vö. HOFFMANN 2010: 45–6) legutóbb felmerült a görög etimonra való visszavezethetősége is (vö. SZENTGYÖRGYI 2010). *Turk* település neve leginkább népnévből (*türk*) magyarázható, de a személynévi áttétel lehetősége sem hagyható figyelmen kívül. Valószínűleg a település népességével kapcsolatos névadási indíték jelenik meg *Besenyő* (*Beseneu*) falu nevében is.

Foglalkozásnévről kaphatták a nevüket a *Bocar* ~ *Bogar* (*bocsár* 'kádár, pohárnok'), *Cheuz* ~ *Cheuz* (*csósz* 'királyi kikiáltó, hírvivő, hirdető'), *Samthou* ~ *Santo* ~ *Zamthou* ~ *Zamtou* és *Zeus* ~ *Zeuleus* települések.² A *szántó* (rég *szántó*) főnév azonban a régiségben többféle jelentésben is élt. Használatos volt egyrészt 'földműves' értelemben, s így helynévvé válva arra utalt, hogy az adott települést földművelésre kötelezett szolgálónépek lakták. A 'megművelt föld' értelmű *szántó*-ból alakult helynevek pedig azt jelölhették, hogy az adott településhez ilyen földterületek tartoztak. A *Szőlős* elnevezéseknek a *szőlős* 'az a földterület, ahol ezt a növényt termesztik' és a *szőlős* 'szőlőművelő' foglalkozásnév egyaránt lehet az alapja.

² Az itt említett közszók jelentését a TESz., az EWUng. és a FNEsz. segítségével állapítottam meg.

Egyes települések esetében a természeti viszonyok szolgáltatták a névadás motivációját. A *Füred* (*Fured*) név a *fürj* madárnév *für* alakjából jött létre. Feltehetőleg állatvilágra történik utalás az Árpád-korban *Szamárdi* ejtésű *Zamárdi* (*Somardy* ~ *Somardi* ~ *Somard*) helynévben is. A *szamár* lexéma azonban *Samar*, *Zamar* alakban személynévként (ÁSz. 839) is használatos volt az Árpád-korban, így a településnév ebből is alakulhatott.

A *Kék* (*Kecu*) helynévben a *kék* színnév keresendő, amelynek egykor 'zöld' (TESz.) jelentése is volt. A színt jelölő szó elsődlegesen valamilyen természeti alakulatot, például hegyet, dombot, erdőt jelölhetett, s ennek neve válhatott az ott létesült település nevévé.

A *Colon* településnév közvetlenül valószínűleg a *Kolon* víznévből származik, de áttételesen személynévre is visszavezethető,³ amelynek forrásaként esetleg az ótörök *qulun* 'csikó' szó jelölhető meg, amely a törökben személynévként is előfordul. A *Kolon* személynévi kapcsolatai körében emellett esetleg figyelembe vehetők még az Árpád-korból fennmaradt *Kolond*, *Kolont*, illetve *Colonus* nevek is (ÁSz. 217, 467).

A *Füzegy* (*Fuzegy*) településnév⁴ ugyancsak metonimikusan jött létre az 1055-ben *Fizeg*-ként említett víznévből. A víznév > településnév változás az ómagyar korban nem ritka, ide sorolható a fentiek mellett az összeírás *Morotva* (*Mortua*) helyneve is. Az *Aszófő* (*Ozoufeu* ~ *Ozoufeuh*) településnév egy korábbi, ugyanilyen alakú természeti névből jött létre, amelynek az eredeti jelentése '(az Aszó nevű) völgy valamely része/feje' vagy '(az Aszó nevű) ki-kiszáradó patak forrása' volt. Az Árpád-korban ugyanis az *aszó* szót legalább kétféle funkcióban használhatták: 'időszakos vízfolyás, szárazpatak' értelemben víznevekben (vö. FNESz. *Aszó*), 'völgy' jelentésben pedig térszínformanevekben szerepelt. A *fő* utótag leginkább valamilyen víznévhez kapcsolódik (*Bózsva-fő*), de nem víznévi előtaggal állva valamilyen más helyfajta is jelölhet (pl. völgyek, hegyek, erdők, mocsarak stb. nevében fordul elő).

A *Földvár* (*Felduar* ~ *Feldvarj* ~ *Felduara*) helynévben szintén metonimikus névadás figyelhető meg, ugyanis a *földvár* 'elpusztult palánkvár, várrom, vármadvány' jelentésű (BENKŐ 1998: 130) közszóból alakult településnév.

A *Papi* (*Popi*) helynévben a *pap* 'vallási szertartásokat végző személy' (TESz.) főnév rejtőzik, amely arra utal, hogy az adott település egyházi tulajdonban volt.

³ HOFFMANN ISTVÁNNAL egyetértve magam is úgy gondolom, hogy az 1055. évi Tihanyi alapítólevél a víznév elsődlegességét bizonyítja, ugyanis a *Kolon* tó vidékén adományozott birtok név nélkül szerepel a szövegben, márpedig ha a birtokot már akkor is *Kolon*-nak hívták volna, semmi nem indokolná a név nélküli említését. A víznevek között pedig egyáltalán nem ritkák az olyan puszta személynévi eredetű nevek, amelyek halászhelyként jelölik meg a kérdéses helyet (vö. HOFFMANN 2010: 174–5).

⁴ Ez a birtok az 1055. évi alapítólevélben *gisnav* megnevezéssel tűnik fel, amely Somogy megye északkeleti részén, az egykori Füzegy patak völgyében található (vö. HOFFMANN 2010: 100).

A *Pap* név azonban már korán személynévként (*Pap, Pop*, ÁSz. 613) is használatos volt, így a névadás alapjául ez is szolgálhatott. A településnév a személyt jelölő szóhoz járuló *-i* helynévképzővel jött létre.

Az *Örményes* (*Eurmenes*), későbbi-mai alakjában *Örvényes* településnév a régiségben azonos jelentésű *örvény* vagy *örmény* szó és az *-s* helynévképző összekapcsolásával keletkezett, és a korban 'vízforgás, forgó', valamint 'örléshez használt köveket tartalmazó, ilyenek fejtésére alkalmas hely' (TESz.) jelentésben is használatos volt. Valószínűbbnek tűnik azonban, hogy a Tihanyi összeírásban szereplő település nevében az 'örményköveket tartalmazó, ilyenek fejtésére alkalmas hely' jelentésű szó rejlik (vö. BÁTKY 1927: 218–9), ugyanis a Balatonnak az északi oldalán mindig vágtek, fejtettek, bányásztak hasznos követ.

A *Bálványos* (*Balanus*) név másodlagosan válhatott településnévvé egy — a Kolon birtok leírásában ugyancsak említett — határszéli terület nevéből, amelyen határjelölő szerepű bálványkő vagy -oszlop állhatott.

A településnevek mellett a műveltségi nevek csoportjában másfajta helyek nevét is megtaláljuk: az összeírásban utak, közlekedő helyek nevei is előfordulnak. Az oklevélben háromszor szerepel a *Hadút* megnevezés. Egy a Balatontól délre — Gamás birtok, valamint a későbbi Szántód falu határában — vezető út kétszeri említése mellett, a Tolna környékén lévő hadút is feltűnik *Fotud* birtokon.⁵

A *Fövény-tő út* (*Fuentuhout*) név egy *Fövény-tő* nevű helyen lévő vagy esetleg oda vezető utat jelölhetett. A *Fövény-tő* az alkotóelemei alapján leginkább fövényes talajú víztorkolatot vagy fövényes domb alsó részét nevezhette meg. A *Bán réve* (*Banriueh*) helynév alaprésze a hely fajtáját kifejező földrajzi köznévi (*rév* 'vízi átkelőhely') birtokos személyjeles alakja, bővítményrésze pedig személyt jelölő közszó vagy név (*Ban, Baan*, ÁSz. 87). Az *Edenen* egyrészes helynév pedig talán személynévből alakult (ÁSz. 268), és az sem zárható ki, hogy a mellette álló *pons* a magyar *híd* ~ *hida* névrész latinra fordított alakja. A műveltségi nevek ez utóbbi csoportjában, a közlekedéssel kapcsolatos nevek között — eltérően a településnevektől — csakis kétrészes nevek szerepelnek, sőt a *Fövény-tő út* esetében maga az előtag is két névelemből áll.

4.2. Míg az 1211. évi Tihanyi összeírásban a természeti nevek között (52 szórvány) az egyrészes (27 név) és a kétrészes nevek (25 név) száma közel azonos, addig a Tihanyi alapítólevélben a természeti nevek nagyobbik fele a kétrészes helynevekhez sorolható (vö. HOFFMANN 2008: 23).

Az egyrészes és a kétrészes természeti nevek között — ahogyan az 1055. évi oklevélben is — legnagyobb számban a vizeket megjelölő nevek (12 egyrészes és 8 kétrészes név) fordulnak elő, ezeket a domborzati nevek követik (3 egyré-

⁵ A *Hodut* szórványról a „Gamás birtok leírása a Tihanyi összeírásban” című tanulmányomban (KOVÁCS É. 2010) részletesen írtam, így ennek elemzésétől itt eltekintek.

szes és 5 kétrészes név). Az alapítólevélhez hasonlóan ebben a diplomában más helyfajta szintén ritkábban történik utalás (vö. HOFFMANN 2008: 24).

Az egyrészes nevek nagy része földrajzi köznévvvel azonos alakú: *Ferteu* (*fer-tő* 'fetrengő, fürdőhely (elsősorban állatok (disznó, bivaly stb.) számára)', s ebből alakult ki a későbbi 'mocsaras hely, ingovány, láp' jelentés), *Foc* (*fok* 'természetes vagy mesterséges vízlevezető csatorna'), *Ituuh* (*itó* 'itató', vö. JUHÁSZ 1992: 128, 2008: 170–1), *Mortua* (*morotva* 'a folyónak mederváltozás következtében lefűződött része, holtmeder'), stagnum *Euren* (*örény* 'örvény'). A *Zacadat* helynévben a *szakadat* ~ *szakadát* földrajzi köznév ismerhető fel, amely többféle jelentésben használatos: domborzati névként a mai köznyelvi *szakadék*-kal azonos értelmű, vízrajzi szóként pedig 'valamilyen nagyobb folyó- vagy állóvízből kiszakadó vízfolyás, ér' jelentésű (HOFFMANN 2010: 66–7, 184). Növénynévből metonimiával alakult a *Körös* (*Queurus* ~ *Keurus*) víznév, s ugyancsak a metonimikus névadás figyelhető meg a *Borjúól* (*Bureuohul*, amely nem magát az építményt jelölte, hanem talán inkább olyan helyre utalhatott, ahol borjúól volt) és a *Ravaszk* (*Ruozlicou* ~ *Rouozlicou*, amely nem csupán egyetlen rókaüreget, rókatanyát jelölt, hanem egy terület nevéként szintén egyrészes névnek számít) nevek esetében. Metonimikus eredetű név a *Bakony* (*Bokon*, *Bocon*, ÁSz. 138), amely hegység nevéként egy birtok nevéből alakult, ez viszont valószínűleg puszta személynévi eredetű (FNESz.).

Az egyrészes nevek között találunk névképzéssel alkotott helyneveket is. A *Harangod* (*Harrangud*) helynév a nedves környezetet kedvelő harangos virágú *harang* növénynév (vö. JUHÁSZ 1980: 4–5) *-d* helynévképzős származéka lehet. A *Hagymás* (*Hagymas* ~ *Hagimas*) víznévben a *hagyma* főnév és az *-s* helynévképző kapcsolódott össze. Az *-st/-sd* képzőbokrót tartalmazó *Kövesd* (*Cuest*) név a terület köves (kavicsos) talajára utalt.

A természeti nevek között egyetlen idegen eredetű név található, a *Bolotin* ~ *Bolotun* tó neve — amely már az alapítólevélben is feltűnik — szláv eredetű, és átvétel útján került a magyarba.

A kétrészes természeti nevek alaprésze a legtöbb esetben — néhány bizonytalan kivételtől eltekintve — a helyfajta megjelölő földrajzi köznév. Hasonló tendenciát figyelhetünk meg az alapítólevélben is, ahol minden esetben földrajzi köznév a kétrészes természeti nevek alaprésze (vö. HOFFMANN 2008: 23). A leggyakrabban előforduló földrajzi köznevek: a *tő* 'folyó, árok stb. torkolata, vége': *Besenyi-tő* (*Besenytu* ~ *Beseneui-tu*), *Körös-tő* (*Keurustuuh*), *Szalakos-tő* ~ *Szolokos-tő* (*Zolocostueh*); 'a domb legalsó része' jelentése is lehet talán a *Hagymás-tő* (*Hagmastuh* ~ *Hagimastuh*, *colliculum*) esetében; az *ér* 'kevés vizű természetes vízfolyás, patak', 'vizenyős rét': *Feket ere* (*Feket-heresh*), *Kökény ere* (*Cucen Heresh*), *Ludas ere* (*Ludos Here*); a *tó* 'nagyobb természetes állóvíz': *Pozsony tava* (*Posuntoua* ~ *Posontaua*), *Vejrmür tava* (*Veyrmur thouua* ~ *Veyrmur taua*); a *fok* 'természetes vagy mesterséges vízlevezető csatorna': *Harangod fo-*

ka (*Harrangudfoca*), *Tölgyes foka* (*Tulgusfoca* ~ *Tulusfocca* ~ *Tulusfoca*). Amint látjuk, ezek a földrajzi köznevek birtokos személyjellel vagy anélkül kapcsolódnak a név alaprészéhez. Az *Appatfeereh* ~ *Apatfeereh*, a *Zouafeereh* és a *Varfeereh* helynevek esetében az utótag nem ítéltető meg egyértelműen: egyes kutatók szerint a *fej* ~ *fő* 'valaminek a kezdete; hegy teteje' földrajzi köznévi egyes szám harmadik személyű birtokos személyjeles származékának *-re* határozóragos alakja (GYÖRFFY 1956: 411). Mások viszont az utótagot a *fehér* szóval azonosítják (BÁRCZI GÉZA a GYÖRFFY tanulmányához fűzött lábjegyzetében, 1956: 411). Az oklevélben előfordulnak még a *halom* (*Hoyoholmu* ~ *Hoyouholmu*), *hegy* (*Zaarhegy* ~ *Zaharegi*), *völgy* (*Furizuelgi*), *telek* (*Zegthelegu* ~ *Zegtehlegu*), *szeg* (*Aroczeg*, *Kereczeg*) földrajzi köznevek is. A bővítményrész a kétrészes természeti nevek nagy részében a kérdéses hely valamilyen sajátosságát, tulajdonságát fejezi ki: képző nélküli (*Feket-heresh*, *Zaarhegy* ~ *Zaharegi*) vagy főnévből képzett melléknévvvel (*Ludos Here*, *Hagmastuh*, *Harrangudfoca*, *Tulgusfoca*), valamint főnévi jelzővel (*Apatfeereh*, *Varfeereh*, *Cucen Heresh*). A *Kerecszeg* (*Kereczeg*) helynév előtagja lehet a 'kör alakú' értelemben használt *kerek* melléknév, így a név a terület alakját jelölhette; de lehet az 'erdő' jelentésű régi *kerek* főnév is, ebben az esetben az erdő meglétére utalhatott a név. A kétrészes természeti nevek között hat olyan is van, amelyben az előtag személynévi előzményből alakult: *Choczorma* ~ *Cogzorma* (*Kaku*, *Kacu* szn., vö. ÁSz. 442), *Posuntoua* (*Poson*, *Posun*, ÁSz. 648), *Zouafeereh* (*Zoua*, ÁSz. 858), *Wuolcanfaya* ~ *Wolcanfaya* (*Wlkani*, *Vulcan*, ÁSz. 819), *Veyrmur thouua* (*Weimir*, ÁSz. 798) és talán a *Zolocostueh* (*Zoloc*, *Zalok*, ÁSz. 838).

5. A fentiekben az 1211. évi Tihanyi összeírás helyneveiben megmutatkozó nyelvi-névrendszertani jegyeket igyekeztem bemutatni. Az eredményeimet összevetettem a HOFFMANN ISTVÁN által részletesen vizsgált 1055. évi alapítólevél helyneveiben jelentkező sajátosságokkal. Az ilyen típusú vizsgálatok alapján leszűrhető tanulságok alkalmasak lehetnek a régi magyar helynévadás általános jellemzésére is. A két oklevél helynévállományának összehasonlításából az alábbi összegzést adhatjuk.

A Tihanyi alapítólevél 82 helynévi szóránya, valamint a birtokösszeírás anyaga alapján elemezhető 102 név között mindössze egyetlen idegen eredetű helynevet (*Balatin* ~ *Bolatin*) találunk.

Az oklevélben szereplő magyar eredetű helynevek nyelvi-névrendszertani szempontból két határozottan elkülönülő csoportot alkotnak: a műveltségi és a természeti nevekét. E két névkategória előfordulási aránya a két oklevélben nem mutat nagy különbséget. Szerkezeti szempontból egyrészes és kétrészes helynevek egyaránt előfordulnak mindkét oklevélben. Az alapítólevélben a településnevek „élesen különböznek az összes többi névfajtától” (HOFFMANN 2008: 25), mivel egyetlen név kivételével egyrészesek. A többi névfajta pedig a kétrészes névszerkezet jellemző. Nem mondható el ugyanez a birtokösszeírásról, mivel

ebben nemcsak a településnevek nagy részére, hanem a természeti nevek felére is jellemző az egyrészes névszerkezet.

Az egyrészes településnevek döntő többsége mindkét oklevélben személynévből jött létre metonimikus névadással. Személynevek azonban a nem településnévi műveltségnevekben és a természeti nevekben is feltűnnek.

Az egyrészes nevek között — mind műveltségi névként, mind természeti névként — nem nagy számban, de jelen vannak a helynévképzéssel (-i, -d, -di, -s, -sd képzővel) alakult nevek is. Mindkét forrásban azt tapasztaljuk, hogy a kétrészes természeti nevek alaprésze a legtöbb esetben a helyfajtáját megjelölő földrajzi köznévi, s ez a szócsoport adja az egyrészes természeti nevek nagyobb hányadát is, de földrajzi köznevek bővítményrészként is állhatnak. Az alapítólevél és az összeírás között ugyancsak hasonlóságot találunk a kétrészes nevek grammatikai szerkezetét illetően, ugyanis arra a jelölt birtokos jelzős viszonyra jellemző.

Az általam végzett elemzés során levont következtetések is azt támasztják alá, hogy az 1211. évi birtokösszeírás helynévhasználata erősen támaszkodik az 1055-ös alapítólevélre (vö. HOFFMANN 2007: 356).

A fentebb említettek alapján a régi magyar helynévadásra nézve megállapíthatjuk, hogy a helynevek rendszerén belül is fontos névalkotási eszköz volt a metonímia. Gyakran jött létre ugyanis természeti névből településnév (vagy éppen fordítva: a településnév vált a természeti név alapjává). Ez azt is jelenti, hogy a régi névadás ugyancsak támaszkodott a mindenkori névállományra, amit a fentiekén kívül az is jól mutat, hogy a kétrészes nevek között szintén találunk olyan nevet is, amelyek másodlagosan, más helynév felhasználásával jöttek létre. A Tihanyi alapítólevél és a birtokösszeírás elemzése azt is bizonyította, hogy a régi magyar helynévadás két alapvető típusát a személynévből alakult egyrészes nevek, illetve a földrajzi köznévi alaprészsel alkotott kétrészes mikro-nevek adták.

Irodalom

- ÁSZ. = FEHÉRTÓI KATALIN, *Árpád-kori személynévtár. 1000–1301.* Bp., 2004.
BÁRCZI GÉZA (1951), *A tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvi emlék.* Bp.
BÁTKY ZSIGMOND (1927), *Örmény, Örményes.* MNy. 23: 215–9.
BENKŐ LORÁND (1998), *Név és történelem. Tanulmányok az Árpád-korról.* Bp.
EWUng. = *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen I–II.* Főszerk. BENKŐ LORÁND. Bp., 1993–1995.
FNESz. = KISS LAJOS, *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II.* Negyedik, bővített és javított kiadás. Bp., 1988.
GYÖRFFY GYÖRGY (1956), *A tihanyi alapítólevél földrajzinév-azonosításaihoz.* In: *Emlékkönyv Pais Dezső hetvenedik születésnapjára.* Szerk. BÁRCZI GÉZA–BENKŐ LORÁND. Bp. 407–15.